

Ayla EFE*

Tanzimat Devleti, İmar-ı Mülk ve Tebaa Politikaları ve Bir Sancak

The State of Tanzimat, Implementations of İmar-ı Mülk and Tebaa and a District

ÖZET

Bu yazıda, Meclis-i Vâlâ, Kütahya Muhassıllığı ve Kütahya sancak meclisi arasında Haziran 1847'den ve Ağustos 1848'e kadar yoğunlaşan yazışmaların peşine düşülmüştür. Yazışmalardan elde edilen veriler iki amaçla kullanılmıştır: Tanzimat devletinin inşa sürecinin ilk on yılı içinde gelen noktayı tespit etmek ve bir sancak örneğinde imar-ı mülk ve tebaa politikalarının uygulanma biçimini anlamak. Bu bağlamda şu sonuçlara ulaşılmıştır: Merkezi bürokratik devletin kurulması sürecinde eski yönetim geleneklerinin ve yerel güçlerin etkisi hala devam etmektedir. Yeni istihdamlara sıcak bakılmamaktadır. Halkın talepleri dikkate alınmaktadır. Bir sancağı kalkındırmak için nakdi vergilendirme önündeki engellerin kaldırılmasına öncelik verildiği belirlenmiştir. Yanı sıra tarımsal gelişmeyi sağlamak için kısmi düzenleyici tedbirlerin izlendiği ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Devlet-Halk İlişkisi, Kırsal Borçluluk, Tarımsal Üretim, Vergi, Kütahya.

ABSTRACT

The study deals with the intense official correspondences between Meclis-i Vâlâ, Kütahya Muhassıllığı and council of Kütahya district (sancak) from June 1847 to August 1848. The data obtained from official correspondences have been used for two aims: to identify that the point in first decade of construction process of the Tanzimat state and to understand implementations of (imar-ı mülk and tebaa) development politics in sample of a sancak. In this context, we have reached the following conclusions: it is understood that although an important phase covered in construction process of central bureaucratic state, tradition of old administration and impacts of local powers have been still continued. It was intended to the new employment. Demands of the citizen were taken considered. It has been determined that in improvement of sancak, the priority was given to remove obstacles about cash taxation. In addition to that, it has been found out that some regulatory measures were taken for agricultural improvement.

Keywords: State-Citizen Relationship, Rural İndebt, Agricultural Production, Tax, Kütahya.

* Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Giriş

Tanzimat Fermanı, devlete merkezi ve standartlaşmış bir yönetim biçimi kazandırmayı amaçlayan bir reform programı idi. Bu bağlamda “ihtiyaç” temelinde gelişen ıslahat/reform çizgisinden bir kırılmaya işaret eder¹. Batıda gelişen “eşitlikçi, liberal” devlet düzenin izlerini taşır². Bu nedenle Fermanın ilanının bizatihi kendisi “modern/merkezi bir devlet olma” niyeti anlamına gelir. Peki, ama mevcut insan ve mali kaynaklar ortada iken, niyeti beyan edilen bu devlet düzeni nasıl inşa edilecektir?

Tanzimat düzenlemelerinin niteliğini de ortaya çıkaracak olan bu soruya yönelik literatürdeki veriler, iki ana eksenin Tanzimat devletinin inşa sürecinde etkili olduğunu göstermektedir. Bunlardan birincisi, “yeni kurum, yeni kural ve yeni kadrolarla” tesis edilen devlet mekanizmasıdır³. Ve bu süreç, 1840’ta Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Umumi ve nezaret meclisleri gibi merkez karar organlarının işlevlerinin yeniden tanımlanması ile başlamıştır⁴. Beraberinde taşra da muhassıllık idaresi, kaza yönetimi ve yerel meclisler gibi yeni idari mekanizmalar tesis edilmiştir. Ancak özellikle Tanzimat’ın ilk evresi içinde (1856’ya kadar) yürütülen bu yeniden yapılanma çalışmalarının araç, yöntem ve kurallarında sürekli değişiklik yapılmıştır. Pilot uygulama, uygulanabilirliği gözlemlene, ortaya çıkan sorunlara çözüm arama, gerektiğinde sistemi/yapıyı/kuralı değiştirerek uygulama kapsamını genişletme, görev verilenlerin yetki ve iş tanımlarını yenileme, halkın tepkisini ölçme, icabına göre mülki/mali amir ve halk temsilcileri ile müzakere etme gibi politik stratejilerin sürece hâkim olduğu görülmüştür. Dolayısıyla Tanzimat Fermanı her ne kadar Batı referanslı bir devlet modelini öngörse de, devletin inşa süreci geleneksel yönetim kodlarında var olan stratejilerle olmuştur⁵. Yani, modern merkezi devlet olma iddiası, eski yönetim gelenekleri ve yerel güçlerle bir arada var olagelmıştır⁶.

¹ Ali Akyıldız, “Osmanlı Devletinde Bürokratik Yenileşmeyi Zorunlu Kılan Nedenler”, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yay., İstanbul, 2004, s. 15.

² 1830 ve 1840’lı yıllarda Batı Avrupa’da liberal, eşitlikçi bir devlet düzenin kurulması mücadelesine tanık olunur. Fermandaki can, mal, namus güvenliği, eşitlik vb. hak ve sorumlulukları devlet halk ilişkisini yeniden düzenleme vaadi ve tebaa anlayışının oluşturulma gayesini Batının bir yansıması bağlamında değerlendirmek mümkündür. Nitekim Şerif Mardin, Fermanın “büyük çapta kendi devrinin ve muasır Avrupa’nın siyasi, hukuki içtimai, iktisadi fikir ve telakkileri ile müesseselerinden kuvvet aldığı ve bunların tesirinden doğduğuna” işaret eder. Bkz. Şerif Mardin, “Tanzimat Fermanının Manası, İzah Denemesi”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset, Bütün Eserleri 6 Makaleler I*, İletişim Yay., İstanbul, 2013, s. 288.

³ Carter V. Findley, “Tanzimat” *Türkiye Tarihi, Modern Dünyada Türkiye 1839-2010*, (Ed. Reşat Kasaba), Kitap Yay., İstanbul, 2011, s. 37-71; Ayla Efe, “Tanzimat’ın Eyalet Reformları 1840–64: Silistre Örneği”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 22, 2009, s. 87-113.

⁴ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform 1836-56*, Eren Yay., İstanbul, 1993, s. 185,189, 258.

⁵ Ayla Efe, “Taşra Yönetimine Muhassıllıktan Açılan Kapı”, *1864 Vilayet Nizamnamesi*, (Yay. Haz. Erkan Tural-Selim Çapar), TODAİ Yay., Ankara, 2015, s. 31-47.

⁶ Yonca Köksal, bu durumun sadece Osmanlıya has bir özellik olmadığını değişim sürecine giren diğer devletlerde görülen bir sorun olduğunu söyler. Yonca Köksal, “Tanzimat ve Tarih Yazımı”, *Doğu Batı, Osmanlılar I*, 2010, s. 197.

İkinci eksen, kurumsal yapılanma ile eş zamanlı uygulanan “imar-ı mülk ve tebaa” anlayışı doğrultusundaki çalışmalardır⁷. Devletin “misyonusunu” yeniden tanımlayan bu yönetim anlayışının arkasında Mustafa Reşit ve Sadık Rıfat gibi Tanzimat’ı hazırlayan mimarlar vardır⁸. Bu anlayış, 1843’ten itibaren devletin farklı kurullarında tartışılıp kısmen uygulamaya da girmiştir⁹. Ancak istenilen sonuçlar elde edilememiştir. Hal böyle bile olsa bu anlayıştan vazgeçilmemiştir. Zira yıl 1845 olduğunda 1843 deneyiminin de etkisiyle, imar-ı mülk ve tebaa anlayışının “Tensikat-ı Mülkiyye” adıyla yeniden uygulamaya sokulduğu anlaşılmaktadır¹⁰. Tanzimat’ın iktisadi kalkınma planı olarak tanımlayabileceğimiz bu program, dört temel unsuru içerir: birinci ve en önemli unsuru, vergi iyileştirmeleridir. Hedefi, idari birim ve hanelerin vergi yükünün yeni kıstaslar üzerinden dağıtılmasıdır. İkinci unsur, yol ve nehirlerin ulaşım elverişli hale getirilmesi ve halkın kredi sorununun çözümlenmesi gibi mamuriyet-i mülkiye konularını kapsar. Üçüncü unsur, merkezî eğitim sisteminin kurulmasını öngörür. Dördüncü ve son unsur ise, doğrudan mülki yapıda hedeflenen düzenlemeleri içerir¹¹. Dolayısıyla Tensikat-ı Mülkiyye uygulamaları, “daire-i adalet” çerçevesinde işleyen devlet-birey ilişkisinde bir kopuş anlamına gelir. Zira klasik Osmanlı yönetim anlayışında halkın kişisel refahını artırmaya yönelik bir referans yoktur. Üretici (köylü) toprağa ve bulunduğu yere bağlıdır. Mülkle bütünleşmiştir. Esas olan var olan düzeni sürdürmektir¹². Bu da mülkün sahibinin, Tanrıdan aldığı yetkiyle tebaasını koruması, gözetmesi esasına dayandırılmıştır¹³. Oysaki Tensikat-ı Mülkiyye, ülkenin bayındır kılınması ve halkın güvenlik ve refah içinde yaşamını sürdürmesini sağlayacak girişimleri kapsar.

⁷ 1843-45 düzenlemelerinin bir iktisat politikası şeklinde uygulanmasıyla ilgili bkz. Tevfik Güran, “Tanzimat Döneminde Tarım Politikası 1839-1876”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920*, Ankara 1980, s. 270-277.

⁸ Sadık Rıfat ve Mustafa Reşit hakkında bkz. Mardin, *a.g.m.*, s. 208-303.

⁹ Bu süreçte tarımsal kalkınma amacıyla Ziraat komisyonu marifetiyle bazı girişimler başlatılmıştır. Bkz. *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, İstanbul, 1938, s. 76-84; Güran, *a.g.m.*, s. 272-273.

¹⁰ Ayla Efe, “Tanzimat’ın Misyon ve Vizyonu: Ülkenin Zenginleşmesi, Halkın Refah Seviyesinin Yükseltülmesi”, *Musa Çadurcu’ya Armağan Kitabı*, BKS Yay., Ankara, 2012 s. 107-125.

¹¹ Tensikat-ı Mülkiyye’nin ilk çerçeve planı diyeceğimiz bu ilk taslak Ekim 1845’te Meclis-i Vâlâ’da tespit edilmiştir. Bkz. BOA, İMSM 78, Ekim 1845.

¹² İlhan Tekeli ve Selim İlkin’in, bu yeni anlayışı; sultanın mülkü olan bir ülke anlayışından bir milletin yaşadığı ülke anlayışına geçiş süreci olarak tanımlar. Ve geçişin arkasında mülkiyet anlayışının değişmesini görür. Nitekim yazarlara göre, klasik Osmanlı düzenindeki sultanın mülkü anlayışı, kapitalizm öncesi bir anlayıştır. Ve kapitalizm öncesi mülkiyet anlayışı hangi düzeyde olursa olsun mülk sahibine haklar kadar görevlerde yükler. Adalet kavramı da bu görevler içinde düşünülmelidir. 19. yy.’da Tanzimat’ın getirdiği reformlarla değişen devlet-birey ilişkisinin arkasında ise, Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisine yeni eklenme biçiminin olduğunu ileri sürer. Bu sürecin üretim ve imar anlayışına yansımaları için bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, “Mustafa Celalettin Beyin Bir Eyaletin İslah ve İmarı Hakkında Mükâleme Adlı Risalesi ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İmar Kavramının Gelişimi Üzerine Düşünceler”, *Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2010, s. 4-5.

¹³ Linda T. Darling, “Osmanlı Maliyesinde Gelir Gider Toplama ve Meşruiyet”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar Bütçeler*, (Yay. Haz. Mehmet Genç-Erol Özvar), Osmanlı Bankası Araştırma Merkezi Yay., İstanbul, 2006, s. 39-51; Niyazi Berkes, *Türkiye de Çağdaşlaşma*, (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş), YPK, İstanbul, 1996, s. 28-34.

Bununla birlikte Tanzimat devletinin inşa sürecini, “doğrusal ve tek yönlü” bir yapılanma dönemi olarak değerlendirmemek gerekir. Fermanda beyan edilen yönetim biçimi; ülke içindeki koşulların ve uluslararası ilişkilerin seyrine bağlı olarak, farklı toplumsal grupların iktidar merkezî ile yürüttükleri çok çeşitli pazarlıklar ve çatışmaların yer aldığı tarihsel bir sürecin sonucunda ortaya çıkmıştır¹⁴. Bu yüzden Tanzimat devletini anlamak için, şu üç hataya düşülmemelidir: Bir, sadece kurumsal dönüşüme odaklanılmamalıdır. İki, bürokratların reform programlarını kolaylıkla uygulayabildikleri düşünülmemelidir. Üç, altyapısal eksikliklerini öne çıkararak, süreçte kazanılan deneyim ve çözüm üretme refleksleri yok sayılmamalıdır. Bir diğer deyişle merkezi ve bürokratik devletin inşa sürecinde esas dikkat edilmesi gereken nokta, taşranın merkezle olan ilişkisinin Tanzimat’ın yerel düzeyde uygulanma sürecine nasıl etki ettiğini ortaya koymak olmalıdır. Burada taşradan kastedilen ise, taşradaki kurumsal yapı, bu kurumlarda görev yapan memurların nitelikleri, yerel nüfuz sahipleri ve onların aracılık ettiği ahali ile reyanın kendi aralarındaki ilişkiler ağı olmalıdır.

İşte bu yazı da, Tanzimat’ın imar-ı mülk ve tebaa anlayışı çerçevesinde uygulamaya koyduğu Tensikat-ı Mülkiyye programının, Kütahya Sancağı’ndaki uygulama şekli ele alınmaktadır. Bununla birlikte bu yazı; bir sancak özelinde Tanzimat’ın ilk on yılı içindeki kurumsal dönüşümün niteliğini, bölge dinamiklerinin uygulama sürecine olan etkisini ve imar-ı mülk ve tebaa anlayışının ilk uygulamaları ile kapsam genişlemesi esnasındaki farklılıklarını ortaya çıkarmayı da istemektedir. Nitekim bu bağlamda iki ana amaca ulaşmayı hedeflemiştir: Birincisi, Tanzimat yönetiminin bir sancağın kalkınmasından söz edildiğinde ne anladığını, nasıl uygulandığını Kütahya örneği üzerinden anlamak ve anlatmak. İkincisi, uygulanma şeklinden elde edilecek verileri, teori ile pratik arasında nasıl bir farklılık oluşturduğunu Tanzimat devletinin oluşum süreci bağlamında değerlendirebilmektir. Yazı da bu amaçlara ulaşmak için, Meclis-i Vâlâ, sancak meclisi, muhassıl arasında yapılan yazışmalar (Haziran 1847’den Ağustos 1848 arasında yoğunlaşan) kullanılmıştır.

Kütahya’da Tensikat-ı Mülkiyye Uygulaması

Tensikat-ı Mülkiyye ilk defa 1846 senesinde İzmit ve Gelibolu da pilot proje olarak uygulanmıştır¹⁵. Daha sonra vergi iyileştirme çalışmaları kapsamında genişletilmiştir. Edirne ve Bursa eyaletlerinin merkez sancakları programın ilk sonuçlarının alındığı diğer iki idari birim olmuştur. Dolayısıyla Kütahya’da ki bu uygulama, Tensikat-ı Mülkiyenin belli bir aşamasında ve bazı deneyimlerin kazanılmasından sonra ki bir pratiktir. İlgili belgelerde de İzmit, Gelibolu, Bursa ve Edirne’de ki uygulamalardan halk memnuniyetinin sağlanmış olması nedeniyle Kütahya’nın tensikata dâhil edildiğine vurgu yapılmıştır¹⁶. Fiili uygulama süreci 1-1,5 yıl sürmüştür. Ama tensikatın devamlılık

¹⁴ Yonca Köksal, “Tanzimat Döneminde Bulgaristan: Osmanlı’da Merkezî Devletin Oluşumu 1839-1878”, *Toplum ve Bilim*, Kış 83, 1999/2000, s. 241-242.

¹⁵ Ayla Efe, “Tensikat-ı Mülkiyye: İzmit ve Gelibolu Uygulaması”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 21, İstanbul, 2009, s. 121-154.

¹⁶ BOA, CML 116/5172 12 Ağustos 1847.

isteyen bir iş olduğuna işaret edilerek gerekli özenin gösterilmesi için görevliler uyarılmıştır¹⁷.

Bu nedenle bu yazıda, önce Tanzimat'ın kurumsallaşma (idari mekanizmanın kurulma) süreci ile tensikatın örgütlenme biçimi arasındaki bağlantı ele alınacaktır. Sonra da, uygulama sürecinin temel öğeleri üzerinde durulacaktır. Bu sayede devrin yönetiminin, bir sancağın iktisadi gelişme potansiyelleri konusunda izlediği stratejilere dair ipuçları elde edilmeye çalışılacaktır.

Kurumsal Yapı: Uygulamanın Örgütlenme Biçimi

Kütahya, Tensikat-ı Mülkiyye'ye, Haziran 1847'de Meclis-i Vâlâ da alınan karar gereğince dâhil edilmiştir¹⁸. Süreçte izlenen prosedürün onay ve denetleme mevkii de her zaman Meclis-i Vâlâ olmuştur. Dolayısıyla merkez teşkilatının yasama, yürütme yetkisine haiz bu en üst icra makamı, imar-ı mülk politikalarında esas karar merkezî olmuştur. Zaten tam da bu süreçte meclisin daha işlevsel hale dönüştürülmesi için gerekli mevzuat değişikliği yapılması, bu yeni görev tanımı ile ilişkilidir¹⁹.

Elimizdeki veriler, ilk tensikat uygulaması esnasında (İzmit ve Gelibolu da ki pilot proje) merkez ve iki sancak arasında eş güdüm sağlamak üzere, bir tensikat nazırının görevlendirildiğini göstermektedir²⁰. Ama anlaşılın o ki; bu görevlendirmeye daha sonra yer verilmemiştir. Yalnızca mal müdürlerinin gerekli durumlarda tensikat işlerinden de sorumlu kılındığı ifade edilmiştir.

Kütahya'da uygulama başladığında ise, önce usulen bir tensikat müdürü ve kazalarda ona bağlı kâtiplerin görevlendirilmesi gerektiğinin yeniden gündeme getirildiği görülmektedir. Fakat merkezle yürütülen yazışmalar, yeni istihdamlara sıcak bakılmadığını ortaya çıkarmaktadır. Hatta ilk etapta sancak merkezinde nüfus memurunun, kazalarda da mukayyitlerin bu işle görevlendirilebileceği önerisi gündeme gelse de benimsenmemiştir. Sadece iş yükünün çok artması durumunda birkaç yüz kuruş maaşla geçici bir kâtibin istihdamına izin verilmiştir. Üstelik bu kâtime ödenmesi gereken ücretinde yine kazaların vergi yüküne zam yapılarak karşılanması istenmiştir. Dolayısıyla tensikat, yeni istihdamlara değil, mevcut mülki ve mali yetkilendirmelere dayalı olarak yürütülmüştür. Zira elimizdeki belgelerde, tensikata dair tüm işlerin, sancak meclisinin yetki ve sorumluluğunda yürütüldüğünü göstermektedir. Kütahya'da bu tarihte 13 üyeli bir meclis vardır²¹. Sancak idaresinden sorumlu olan bu meclisler, Tanzimat'ın ilk uygulama yılından beri, var olan yerel yönetim organlarıdır. Ancak ismi, üye sayısı ve görev alanı 1841, 1842 ve 1846 yıllarında değiştirilmiştir. İdari, mali ve yargı yetkisini kullanabilen bu meclislere taşra yönetiminde yer verilmesinin ise üç temel nedeni vardır: bunların birincisi, yerel güçleri sisteme dâhil etmektir. İkincisi, valilerin yanında onu dengeleyen alternatif bir güç oluşturma hedefidir. Üçüncüsü ise pratik ve

¹⁷ BOA. İMSM 160, Aralık 1847.

¹⁸ BOA. İMSM 2284, Haziran 1847.

¹⁹ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 194.

²⁰ BOA. İMSM 2377, 15 Şubat 1846.

²¹ Meclisin muhassıl dışındaki diğer üyeleri; naip, müftü, mal müdürü, tahrirat kâtibi, dört müslüman aza ve üç gayrimüslim üyeden oluşmaktadır. BOA. İMSM 2284, 21 Haziran 1847.

fonksiyonel gerekçelerdir. Yani altyapısal eksiklikleri yerel bilgi ve otoriteden yararlanılarak çözümlenmektedir. Nitekim merkezileşme anlayışı doğrultusunda uygulanan bu politik gerekçeler, yerel yönetimde “meclisin” varlığını 1849 düzenlemeleri ile daha belirgin bir şekilde öne çıkaracaktır²². Tensikat uygulaması esnasındaki meclis ise, 1846 yılı düzenlemelerine göre, üye sayısı ve yetki alanı tespit edilen sancak meclisidir²³. Meclisin başkanı, Kütahya Muhassılı Osman Bey’dir²⁴. Ama ilgili belgelerde Kütahya Muhassılı’ndan sıkça “Kütahya Kaymakamı” diye de söz edildiği görülmektedir. Bu, bir karışıklığın sonucu değildir. Doğrudan görev tanımı ile ilgilidir. Aynı şekilde 1840-42 sürecinde muhassıllık idaresindeki muhassıl-ı emval ile tensikatın uygulama sürecinde karşımıza çıkan muhassılı eşdeğer görmemek gerekir. Zira muhassıl-ı emval bir maliye memuru iken diğeri, kaymakamla aynı yetki ve sorumluluğa sahip bir mülki amirdir²⁵.

Sancağa bağlı kazalarda ise, tensikatın sorumluluğu kaza müdürlerine verilmiştir. Kaza müdürlüğü, 1842’de muhassıllık idaresinin başarısızlığından sonra ihdas edilmiştir. Bir çeşit tahsildarlıktır. Bu bağlamda da muhassıllıkla en küçük idari birime ulaşıp vergiyi doğrudan kaynağından toplama hedefinin bir yansımasıdır. Ancak tensikat uygulamalarında kaza müdürleri, sancak toplam vergi yükünün kazalara dağıtımında, sancak meclisinde bulunmak ve kaza toplam vergi yükünün mahalle ve köylere tahsisinde stratejik rol üstlenmişlerdir. Maaşları, kaza hisse-i vergilerine yapılan zamlarla ödenmiştir. Tayinleri, sancak veya kaza ileri gelenleri arasından yapılmıştır. Ama eğer bölgede atanacak nitelikte bir aday tespit edilemezse, merkezden atama kuralı getirilmiştir. Nitekim Kütahya’da da sekiz kaza müdürünün merkezden atandığı görülmektedir²⁶.

Tensikatın Uygulanma Biçimi: Tanzimatçıların Bir Sancağı Kalkındırma Çalışmaları

Ayrıntıları aşağıda görüleceği gibi Kütahya’daki tensikat uygulaması, dört madde temelinde yürütülmüştür. Bu dört madde 1845’te Meclis-i Vâlâ’da kabul edilen tensikat programının ilk iki unsuruna karşılık gelmektedir²⁷. Teoride beyan edilen diğer maddeler

²² Musa Çadrcı, “Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması 1840-1864”, *Tanzimat Sürecinde Türkiye, Ülke Yönetimi*, İmge Yay., Ankara, 2007, s. 273-285.

²³ 1846 yılı mülki mali düzenlemeleri içeren 1262/1846 tarihli Talimatı-ı Umumi ile ilgili ayrıntılı değerlendirme için bkz. Efe, “Tanzimat’ın Eyalet Reformları 1840-64: Silistre Örneği”, s. 95-99.

²⁴ Kütahya Muhassılı Osman Bey ve tensikat uygulamasındaki rolü için bkz. BOA, ADVN 32/57, 26 Aralık 1846; BOA. C.DH 273/13621, 17 Eylül 1848.

²⁵ Muhassıl ve kaymakam isminin bir arada kullanılması konusunda BOA, İMVL 173/5122, 21 Ağustos 1844, BOA, İMVL 152/4338, 21 Temmuz 1266, BOA, İMVL 314/13621 17 Eylül 1848, BOA C.ML 553/22767, 10 Aralık 1844 örneklere bakılabilir.

²⁶ BOA. İMVL 118/2339, 7 Nisan 1848.

²⁷ Tensikat-ı Mülkiyenin 1845’te ilan edilen eğitim ve mülki düzenlemeleri içeren maddeleri, merkezî karar ve uygulamalar şeklinde pratiğe geçirilmiştir. Bu konudaki girişimler için bkz. Cahit Bilim, *Türkiye de Çağdaş Eğitim Tarihi*, Eskişehir, 2002, s. 148-152. Mülki düzenlemeleri için ise bkz. Efe, “Tanzimat’ın Eyalet Reformları 1840-64: Silistre Örneği”, s. 87-113. Yanı sıra imar-ı mülk ve tebaa anlayışı eğitimden ticarete, tarımdan sanayiye ülkenin ve halkın zenginleşmesi amacıyla orta konulmuş bir yönetim anlayışı olması hasebiyle eş zamanlı yerli sanayii kurma teşebbüslerinin var olduğunu görüyoruz. Özellikle 1843 yılı içinde yoğunlaşan ve sonradan Osmanlı’nın Sanayi Devrimi nitelemesine yol açan bu girişimler için bkz. E. C. Clark, “Osmanlı

merkezî karar ve uygulamalar şeklinde pratiğe geçirilmiştir. Bu nedenle Tanzimat yönetiminin “bir sancağı kalkındırma” düşüncesinin daha çok vergi iyileştirmeleri ve mamuriyet-i mülkiyeye konuları üzerinden şekillendiğini söyleyebiliriz. Nitekim bu her iki maddenin hem sancaktaki mülki amirler ve halkı temsil edenler arasında cereyan eden bir çeşit pazarlık ve hem de yerinde yeniden inceleme gibi yöntemler kullanılarak yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Elimizdeki verilere göre, uygulamanın seyri şu şekilde gelişmiştir:

1- Vergi İyileştirmeleri

Kütahya'daki vergi iyileştirmeleri 1845 temettuat sayım sonuçlarının alınmasına paralel Meclis-i Vâlâ'da yürütülen çalışmalar dâhilinde yürütülmüştür. Bu konuda önce Kütahya Sancağı'nın toplam vergi yükünün kazalar arasında yeniden dağıtılması kabul edilmiştir²⁸. Bu doğrultuda da, Kütahya'nın mamur kazalarına temettuatları gözetilerek yüzde 10, 16 ve hatta 20 oranında zam yapılabileceği kararlaştırılmıştır²⁹. Fakat bu, kesin, mutlak, değişmez bir karar olarak yansıtılmamıştır. Aksine Meclis-i Vâlâ tarafından bölge yöneticilerinin kararın uygulanabilirliğini yerinde araştırması beklenmiştir. Bu süreçte Meclis-i Vâlâ, Kütahya Sancak Meclisi ve Muhassılı arasında Haziran 1847'den Ocak 1848'e dek süren yazışmalar yapılmıştır³⁰. Merkez taşra arasındaki bürokratik ilişkiyi de somutlaştıran bu yazışmalar, Kütahya'daki vergilendirmeye yönelik şu gerçekleri ortaya çıkarmıştır:³¹

- Kütahya Sancağı'nın toplam vergi yükünün 1843 yılından itibaren idari birimlerin ve hanelerin “hal ve tahammülüne” göre dağıtılmadığı,
- Halkın bir kısmının köy ve mahallerini terk ederek ya sancak genelinde bir başka mahalleye yerleştiğini ya da Saruhan ve İzmir'e gidip, orada ırgatlık, ticaret ve zanaatla uğraşmaya başladığı,
- Bu göçten dolayı kaza, köy ve mahallerin nüfus dağılımının değiştiği, bu yüzden de halkın bir kısmının çift, diğer kısmının ise, hiç vergi ödemediği,
- Ve de, vergi iyileştirmelerinin ön hazırlığı şeklinde düşünülp gerçekleştirilen 1845 temettuat sayımlarının Kütahya'da layıkıyla tespit edilemediğini anlaşılmıştır³².

İşte, Kütahya'nın mevcut vergilendirme düzeninin hiç de adil olmadığını ortaya koyan bu somut gerçeklik, yeni kararların alınmasını zorunlu kılmıştır. Kütahya'da ki vergi iyileştirmelerinin niteliğini gösteren bu kararlar şunlardır:

Sanayi Devrimi”, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Ankara 2006, s. 499-513.

²⁸ Meclis-i Vâlâ'da Ocak-Şubat 1847'de sancakların “nüfus ve temettuat” mukayese hesaplamaları üzerinden yürütülen bu çalışmalar için bkz. BOA. İMSM 147, 30 Temmuz 1847.

²⁹ Sözü edilen bu zam, vergi yükü ağır olan kazalara indirim olarak yansıtılacaktır. BOA. İMVL 16/4, 7 Eylül 1847.

³⁰ Bu sürecin ayrıntıları BOA. İMSM 158, 12 Aralık 1847'den takip edilebilir.

³¹ BOA. İMSM 160, 22 Aralık 1847.

³² Kütahya Sancağı'nın temettuat sayım süreciyle ilgili BOA. İMSM, 65, 9 Temmuz 1845; BOA. İMVL, 2/32, 16 Temmuz 1845; BOA. CDH, 67/3334, 26 Ocak 1845 bakılabilir.

▪ Sancak toplam vergi yüküne zam yapılmaması ancak toplam vergi yükünün kazalar arasında yeniden dağıtılması³³

▪ Kazalar arasında vergi yükü yeniden dağıtılırken, vergi iyileştirme süreci tamamlanan ve halk memnuniyetinin sağlandığı Hüdavendigâr (Bursa) ve Edirne’de uygulanan usulün aynen tatbik edilmesi³⁴

Nitekim Ağustos 1847 yılında alınan bu kararlar gereğince; sancak meclisinde kaza müdürlerinin de hazır bulunduğu toplantılarla, önce kazalara düşecek vergi yükü, sonra da kaza idarelerinin payına düşen vergi miktarından mahalle ve köylerin hissesine düşen meblağ belirlenmiştir. Daha sonra da halkın hal ve tahammülü baz alınarak hanelere düşen vergi miktarı cümle marifeti ile tevzii edilmiştir. Tarh işlemleri Ocak 1848’e dek sürmüştür³⁵. Tahsil işlemleri ise ancak Ağustos 1848’de tamamlanmıştır³⁶.

2- Kırsal Borçluluk Sorunu

Kırsal borçluluk sorunu, Osmanlı tarihinin her döneminde köylünün üretim düzeyini ve mülkiyet biçimini etkileyen önemli bir husus olmuştur. Zira zirai üretimin hava şartlarına bağlı olması, kitle halinde hayvan ölümüne neden olan salgın hastalıklar ve nakdi vergilendirme kısa sürede köylülerin borçluluk ilişkisi içine girmesine neden olabiliyordu. Özel veya resmî kredi kurumlarının olmaması da köylünün içinde bulunduğu koşulları kısır döngüye dönüştürebiliyordu³⁷. Ama devlet bu sorunu genellikle ya geçiştiriyor ya da görmezden geliyordu³⁸.

Tanzimat yönetimi ise, köylünün kırsal borçluluk sorununun tespitine yönelik eskisine nazaran daha kararlı bir tavır izlemiştir³⁹. Nitekim bu kararlılığı tensikat çalışmaları öncesinde hem Ziraat Müdür ve vekillerine hem de daha sonra İmar Meclislerine yaptırılan tespitlerden takip edebiliyoruz. Fakat bu tespitlere rağmen sorunun çözümüne yönelik ciddi adımların atılmadığı ya da atılmadığı da bilinmektedir⁴⁰. Dolayısıyla tensikat uygulamaları öncesinde köylünün kırsal borçluluk

³³ BOA. İMVL 16/19, 28 Ekim 1847.

³⁴ BOA. CML 116/5172, 29 Ağustos 1847.

³⁵ BOA. Ayniyat Defteri 408, 2 Ocak 1848.

³⁶ BOA. AMKT 143/88, 14 Ağustos 1848.

³⁷ Tevfik Güran, “Zirai Kredi Politikasının Gelişmesi 1840-1910” *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İş Bankası Yay., İstanbul, 2014, s. 155-160. Özer Ergenç ise, kırsal borçluluk ile ticari tarımın gelişmesi ile bir bağlantı bulunduğuna işaret eder. Bkz. Özer Ergenç, “18. yy Osmanlı Anadolu’sunda Tarım Üretiminde Yeni Boyutlar: Muzâra’a ve Murâba’a Sözleşmeleri”, *Kebikeç*, S. 23, 2007, s. 129-139. Ama Atilla Aytekin, kırsal borçluluk ile ticari tarım arasında kurulan doğrusal ilişkiye “kısmen” itiraz eder. Bkz. Atilla Aytekin, “19. Yüzyılda İki Batı Anadolu Kazasında Kırsal Borçluluk”, *Kebikeç*, S. 23, 2007, s. 142-143.

³⁸ Aytekin, *a.g.m.*, s. 141-156.

³⁹ Atilla Aytekin, Tanzimat yönetiminin müdahaleci tavır izlemesinin sadece borçluluğun üretimi sekteye uğratma ihtimali, artan gerginlikle oluşacak köylü hoşnutsuzluğu ve köylülerin toprağını terk etme ihtimali üzerine gerçekleştiğine işaret eder. Bkz. Aytekin, *a.g.m.*, s. 151.

⁴⁰ Sadece kuraklık, göç vb. doğal afetler nedeniyle 1843-46 arasında Nafia Hazinesi kurularak Anadolu ve Rumeli’nin çeşitli bölgelerine 12,5 milyon kuruş borç verildiğini görüyoruz. Bu konuda bkz. BOA. İMSM 602, 14 Mayıs 1846. Sözü edilen bu kredinin finansmanının önemli bir bölümü için evrak-ı nakdiyeden karşılanır. Bkz. Güran, *a.g.m.*, s. 272.

sorununun çözümüne yönelik yeterli iyileştirmelerin yapıldığını söyleyemeyiz. Nitekim Kütahya özelinde kırsal borçluluğun görünürlüğü muhassılın raporuna göre, şu şekildedir:

- Kütahya'nın her köyünün 30-40 binden fazla borcu vardır.
- Faiz oranı çok yüksektir.
- Halk çift, öküz ve tarlasını satmak durumunda kalmaktadır⁴¹.

Meclis-i Vâlâ bu tablo karşısında önce uygulamanın usulsüzlüğünü ifade ederek, yasal ve idari tedbir almadan sadece muhassıl ve meclisin bu tür borçlanmayı engellemesini beklemiştir⁴². Ancak, devam eden yazışmalar, durumun vehametini ve geldiği noktayı daha net bir şekilde ortaya çıkarmıştır. Zira sancağın eski Muhassılı İbrahim Bey'in, Meclis azalarından Hüseyin Bey'in, Müftü İsmail Efendi'nin de halka yüksek faizle borç verdiklerini ortaya çıkmıştır⁴³. Bunun üzerine:

- Bölgeye, konuyu incelemek üzere Mektubî Odası'ndan Raif Bey gönderilmiştir⁴⁴.
- Faizle borç veren görevliler azledilip sürgüne gönderilmiştir⁴⁵.
- Özel kredi piyasasının kurulmasına yönelik bir düzenleme yapılmıştır. 1848 yılında yürürlüğe giren bu yeni düzenlemeye göre:

- 1- Tarımsal krediler için faiz oranı yüzde sekiz olarak tespit edilmiştir.
- 2- Faize faiz yürütülmesi,
- 3- Mal olarak alınan kredilerde malın kredilerden yüksek fiyatla satılması,
- 4- Ürünün belli bir fiyatla teslimi karşılığında verilen kredilerde ürün fiyatlarının piyasa fiyatının altında tespit edilmesi gibi usulsüz borçlanmalar yasaklanmıştır.

İlk defa Kütahya'da başlatılan bu uygulama 1851'den itibaren tüm imparatorluk kapsamında genişletilmiştir. Ancak 1852'den itibaren faiz oranı yüzde 12'ye yükseltilmiştir. Bu uygulama 1864 tarihli Murabaha Nizamnamesi'ne kadar yürürlükte kalmıştır⁴⁶.

3- Sarraf/Meskûkât Meselesi

Tensikat uygulaması sürecinde, Kütahya özelinde gündeme gelen bir diğer konu, değersiz madeni para dolaşımı olmuştur. Nakdî vergilendirme ile bağlantılı olan bu konu, belgeler de sancaktaki meskûkât dolaşımın, köylüye verdiği zarar üzerinden ifade edilmiştir. Ve Anadolu kumpanyası ile irtibata geçilip, her kazaya ayrı bir sarraf tayini

⁴¹ Kırsal borçluluk nedeniyle arazilerin ağaların eline geçmesi hakkında bkz: BOA. AMKT, 122/17, 20 Nisan 1848; BOA. AMKT MVL 8/75, 14 Nisan 1848; BOA. AMKT 131/60, 30 Mart 1851.

⁴² BOA. İMSM 160, 22 Aralık 1847.

⁴³ BOA. ADVN 30/39, 25 Ekim 1847.

⁴⁴ BOA. İMSM, 2287; BOA. AMKT MVL 8/75, 14 Nisan 1848; BOA. A AMD 5/78, 11 Eylül 1848.

⁴⁵ Azledilen eski Muhassılı İbrahim Bey, meclis azası Hacı Hüseyin ve müftü gibi kişiler daha sonra sürgüne gönderilmiştir. BOA. İMVL 27/25, 25 Haziran 1848.

⁴⁶ Güran, *a.g.m.*, s. 275.

yapılması gündeme getirilmiştir⁴⁷. Fakat sonrasında Meclis-i Vâlâ'da alınan bir kararla, bundan vazgeçilmiştir. Bu karar alınırken, sarraflara verilecek ücretin gereksizliğine vurgu yapılmıştır.

4- İmar Faaliyetleri

Tensikat-ı Mülkiyye paralelinde yürütülen imar faaliyetlerinin temeli, İmar Meclislerinin hazırladığı raporlara dayandırılır. Mamuriyeti mülkiyenin maliyeti şeklinde algılanabilecek bu tespitler, bütçeden ayrılması gereken para miktarını göstermektedir. Nitekim ilk tespit 27 milyon kuruştur⁴⁸. Fakat bu meblağın o günkü bütçe koşullarında karşılanması mümkün değildir. O nedenle idareciler önceliği pilot projeye verirler. Ancak yine de maliyetin bir defa daha yerinde teknik ekipler tarafından tespit edilmesi istenir⁴⁹. Bu bağlamda Kütahya'da İzmir'den başlayıp Uşak'tan geçecek yolun güzergâhı üzerindeki bir bölge olarak fizibilite çalışmaları içine alınmıştır⁵⁰. Ancak elimizdeki veriler bu yolun inşa edildiğine dair bir bilgi sunmamaktadır⁵¹. Sadece halkın imar sorununun çözümü ve vergi dağılımının eşitsizliğinden dolayı dilekçeler verdiğini biliyoruz.

Dolayısıyla Kütahya'daki Tensikat-ı Mülkiyye uygulaması; vergilendirme ve tarımsal üretim önündeki engellerin kaldırılmasına yönelik sınırlı bir uygulama olmuştur. Bu da, her ne kadar teoride eğitimden sanayiye, tarımdan ticarete bütüncül bir kalkınma vizyonu ortaya konya da sonuçta, bir sancağa yansıyan iktisadi kalkınma pratiğinin, klasik dönemin imar anlayışından çok da değişmediğini göstermektedir⁵². Zira dün, vergilendirme ve askeri gücü artırma temelinde şekillendirilen kalkınma anlayışında öncelik artık vergilendirmeye ve vergilendirme koşullarını doğrudan etkileyen tarımsal üretimin sürdürülebilirliği ve artırılmasına verilmiş görünmemektedir. Ki bu da, devrin mali merkezileşme politikaları ve özellikle de İngiltere tarafından pompalanan tarıma dayalı kalkınma anlayışı ile paraleldir.

Sonuç

Bu yazıda Tensikat-ı Mülkiyye programının Kütahya örneğinde 1-1,5 yıla uzanan uygulama süreci ele alınmıştır. Ulaştığımız sonuçlar, teoride kapsamlı bir şekilde planlanan kalkınma programının pratikte sınırlı bir uygulama olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ama bu gerçeklik, süreçte izlenen stratejiler ve kurumsallaşma yolunda atılan adımları yok saymamızı gerektirmez. Nitekim bu bağlamda yazıdan elde edilen veriler bir yandan Tanzimat'ın ilk on yılı içindeki icraatında gelinek noktann

⁴⁷ Sarraflar, tefeci ve tüccara göre, daha düşük faizle kredi vermekle birlikte bu kredilerin faizi de yüzde yirmi gibi yüksek oranlara ulaşabiliyordu. Fakat yine de sarraf kredilerinin yaygın olduğu yerlerde tefeci ve tüccar kredileri önemsiz kalıyordu. Bkz. Güran, "Zirai Kredi Politikasının Gelişmesi 1840-1910" *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, s. 160-163.

⁴⁸ BOA. İMSM 129, 27 Ocak 1847.

⁴⁹ BOA. İMSM 82, 22 Kasım 1845.

⁵⁰ BOA. CNF 45/2201, 30 Kasım 1845.

⁵¹ Bu konuda sadece ilgili fizibilite çalışmalarının yapıp görevlilerin Kütahya'dan ayrıldığına dair Kütahya Meclisinin merkeze gönderdiği bir tahrirat var. BOA. AMKT, 34/57, 28 Ocak 1846.

⁵² Klasik dönemde kalkınma anlayışı "imar-şenlendirme" kavramları içinde ifade edilir. Bu anlayışta vergilendirme ve askeri gücü artırmakta araçsal işleve sahiptir. Bkz. Tekeli-İlkin, *a.g.m.*, s. 3-4.

anlaşılması, diğer yandan da pratikte izlenen stratejilere dair şu verileri ortaya çıkarmaktadır:

- Merkez-taşra arasında yeni kurum yeni kural ve yeni kadrolarla tesis edilen merkezi-bürokratik yapının inşa sürecinde, tensikat süresince yeni görevli istihdamlarına pek sıcak bakılmadığı görülmektedir. Özellikle kaza müdürü atamaları veya iş yükünün artmasına paralel gündeme gelen olası kâtip, sarraf vb. atamalarda bu görevlendirmelerin ücreti, idari birimin vergi yüküne ilave edilerek karşılanacağı için izin verilmediği,
- Vergi iyileştirmelerinin “aşamalı” bir şekilde uygulandığı, kapsam genişletilmesi esnasında “denenen ve halk memnuniyetinin sağlandığı uygulamanın” esas alındığı,
- Vergi tevziine yönelik yeni bir düzenleme yapılmadığı. Dolayısıyla yerel ilişkiler ağının idari birim ve hanelerin vergi yükü belirlemede etkili olmaya devam ettiği,
- Vergi tarhı sürecinde (vergi yükünün kesinleşmesi) idari amirlerin bölge ileri gelenleri ile müzakere ederek süreci yürüttükleri,
- Kırsal borçluluğun çözümlenmesi için ilk defa Kütahya’dan başlamak üzere “düzenleyici tedbirlere” başvurulduğu, ilaveten geçmişte olduğu gibi, bölgeye sorunu araştırmak üzere merkezden görevli atandığı ve isimleri faizle borç vermeye karışan yetkililere yaptırım uygulandığı görülmektedir.

Dolayısıyla Kütahya özelinde izlenen bu stratejiler Tanzimat’ın ilk on yılı içindeki devletin;

- Halkın taleplerini dikkate alan ya da en azından şikâyetlerini engelleme gayreti içinde bulunan (bunun için 1840 ve 45’te halkın temsilcilerini İstanbul’da ağırlayan ve 1845 imar meclisleri ile bölgesel sorunları tespit ve kalkınma maliyetini çıkaran girişimlerde bulunduğunu)
- Yeni kurumlara atanan üyelerle (özellikle merkez ve taşra meclisleri) siyasal katılımı genişleten bu sayede halkı yerel yönetime dâhil eden,
- Altyapısal eksikliklerini bölge ileri gelenlerinin bilgi ve otoritesinden yararlanarak pragmatik bir şekilde çözümlenmeye çalışan (özellikle vergi tarh ve tevzii sürecinde izlenen müzakere ve pazarlık süreci)
- Karşılaşılan sorunlara paralel çözüm üretme refleksini gösteren.
- Kazanılan deneyime göre uygulamanın kapsamını genişleten,
- Nüfus ve ekonomik yapıya dair bilgileri kayıt eden, fizibilite ve haritalandırma girişimlerinde bulunan bir yapı arz ettiğini söyleyebiliriz.

Kaynakça

I. Arşiv Belgeleri

BOA. İrade Mesail-i Mühimme (İMSM), nr. 65, 78, 82, 129, 147, 160,602, 2284,2287, 2377,

BOA. İrade Meclis-i Vâlâ (İMVL), nr, 118/2933, 2/32, 173/5122, 152/4338, 314/13621, 118/2339, 1674, 2/32,

-
- BOA. Cevdet Maliye (C.ML), nr. 116/5172, 553/22767,
BOA. Cevdet Dâhiliye (C. DH),nr. 67/3334, C.DH 273/13621,
BOA. Cevdet Nafia' (CNF), nr. 45/2201
BOA, Babialı Evrak Odası Sadaret Divan Kalemi (A.DVN) nr, 30/39, 32/57, 16/19
BOA. Babialı Evrak Odası Sadaret Mektubi Kalemi (A. MKT) nr. 136/27, 27/35, 34/57, 122/17,
131/60, 143/88,
BOA. Babialı Evrak Odası Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vâlâ (A.MKT. MVL) nr, 8/89, 8/75.
BOA. Babialı Evrak Odası Sadaret Mektubi Kalemi Amedi kalemi(A. AMD) 5/78.
BOA. Ayniyat Defteri, 408.

II. Yayınlanmış Eserler

- AKYILDIZ, Ali, “Osmanlı Devletinde Bürokratik Yenileşmeyi Zorunlu Kılan Nedenler”
Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme, İletişim Yay, İstanbul, 2004, s.15-31.
- AKYILDIZ, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform 1836-56*, Eren Yay.,
İstanbul, 1993.
- AYTEKİN, Atilla, “19. Yüzyılda İki Batı Anadolu Kazasında Kırsal Borçluluk” *Kebikeç*, S.23,
2007, s.141-156
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (Yay. Haz) Ahmet Kuyaş, YPK, İstanbul, 1996.
- BİLİM, Cahit, *Türkiye de Çağdaş Eğitim Tarihi*, Eskişehir, 2002.
- CLARK, E.C., “Osmanlı Sanayi Devrimi” *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*,
(Ed. Halil İncik-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Ankara 2006, s.499-513.
- ÇADIRCI, Musa, “Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması
1840-1864”, *Tanzimat Sürecinde Türkiye, Ülke Yönetimi*, İmge Yay, Ankara, 2007,
s.273-285.
- ÇADIRCI, Musa, “Türkiye’de Kaza Yönetimi 1840-1876”, *Tanzimat Sürecinde Türkiye, Ülke
Yönetimi*, İmge Yay, Ankara, 2007,s.231-258.
- DARLING, Linda, T., “ Osmanlı Maliyesinde Gelir Gider Toplama ve Meşruiyet” *Osmanlı
Maliyesi Kurumlar Bütçeler*, (Yay. Haz.) Mehmet Genç, Erol Özvar, Osmanlı Bankası
Araştırma Merkezi Yay. İstanbul, 2006, s. 39-51.
- EFE, Ayla, “Tanzimat’ın Eyalet Reformları 1840–64: Silistre Örneği” *Karadeniz Araştırmaları*,
S.22, 2009, s.87–113.
- EFE, Ayla, “Tanzimat’ın Misyona ve Vizyonu: Ülkenin Zenginleşmesi, Halkın Refah Seviyesinin
Yükseltilmesi” *Musa Çadirci’ya Armağan Kitabı*, BKS Yay. Ankara, 2012 s.107-125
- EFE, Ayla, “Taşra Yönetimine Muhassıllıktan Açılan Kapı” *1864 Vilayet Nizamnamesi*, (Yay
Haz.) Erkan Tural, Selim Çapar, TODAİ Yay. Ankara, 2015, s.31-47.
- EFE, Ayla, “Tensikat-ı Mülkiyye: İzmit ve Gelibolu Uygulaması” *Türk Kültürü İncelemeleri
Dergisi*, S.21, İstanbul, 2009, s.121-154.

- ERGENÇ, Özer, “18. Yy Osmanlı Anadolu’sunda Tarım Üretiminde Yeni Boyutlar: Muzâra’a ve Murâba’a Sözleşmeleri, *Kebikeç*, S.23, 2007, s.129-139.
- FINDLEY, Carter V., “Tanzimat” *Türkiye Tarihi, Modern Dünyada Türkiye 1839-2010*, (Ed. Reşat Kasaba), Kitap Yay., İstanbul, 2011,s.37-71.
- GÜRAN, Tevfik, “Tanzimat Döneminde Tarım Politikası 1839–1876” *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071–1920*, Ankara, 1980, s.270-277.
- GÜRAN, Tevfik, “Zirai Kredi Politikasının Gelişmesi 1840-1910” *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İş Bankası Yay. İstanbul, 2014, s. 155-191.
- KÖKSAL, Yonca, “Tanzimat Döneminde Bulgaristan: Osmanlı’da Merkezî Devletin Oluşumu 1839-1878” *Toplum ve Bilim*, Kış 83, 1999/2000, s. 241-267.
- KÖKSAL, Yonca, “Tanzimat ve Tarih Yazımı” *Doğu Batı, Osmanlılar I*, 2010, s.193-217.
- MARDİN, Şerif, “Tanzimat Fermanının Manası, İzah Denemesi” *Türkiye’de Toplum ve Siyaset, Bütün Eserleri 6 Makaleler I*, İletişim, İstanbul, 2013, s.288.
- TEKELİ, İlhan-Selim İlkin, “ Mustafa Celalettin Beyin Bir Eyaletin Islah ve İmarı Hakkında Mükâleme Adlı Risalesi ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İmar Kavramının Gelişimi Üzerine Düşünceler” *Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. İstanbul, 2010, s.1-27.
- Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, İstanbul, 1938.